

КУПРІЙ В. М.,
народний депутат України,
аспірант
(Інститут законодавства
Верховної Ради України)

УДК 342.4

**КОНСТИТУЦІЙНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРОЦЕСУ ВНЕСЕННЯ ЗМІН
ДО ОСНОВНОГО ЗАКОНУ УКРАЇНИ ТА КОНСТИТУЦІЙ ОКРЕМИХ
ПОСТРАДІАНСЬКИХ ДЕРЖАВ (ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ)**

Метою статті є з'ясування спільних рис і відмінностей у конституційному регулюванні внесення змін до основних законів в Україні та в окремих пострадянських країнах. На основі проведеного порівняльного аналізу конституцій України, Республіки Білорусь, Литовської Республіки, Республіки Казахстан, Грузії та Російської Федерації визначено спільні риси й відмінності конституційного регулювання процесу внесення змін до основного закону держави з погляду таких його аспектів: 1) суб'єктів, уповноважених ініціювати внесення змін до основного закону держави; 2) форм безпосередньої участі громадян у процесі конституційної законотворчості; 3) органів, уповноважених здійснювати контроль за конституційністю внесення змін до основного закону держави; 4) питань, з яких не допускається внесення змін до конституції; 5) юридичних фактів або станів, які перешкоджають внесенню змін до основного закону держави; 6) суб'єктів, уповноважених ухвалювати рішення про внесення змін до конституції. Автором обґрунтовано необхідність внесення змін до Конституції України, зокрема ч. 2 ст. 72, і запропоновано авторську редакцію цієї норми.

Ключові слова: конституційне регулювання внесення змін до основного закону держави, конституція, конституційний контроль, всенародний (республіканський) референдум, ініціатори внесення змін до конституції.

Целью статьи является выяснение общих и различных признаков в конституционном регулировании внесения изменений в основные законы в Украине и в отдельных постсоветских странах. На основе проведенного сравнительного анализа конституций Украины, Республики Беларусь, Литовской Республики, Республики Казахстан, Грузии и Российской Федерации определены общие черты и различия конституционного регулирования процесса внесения изменений в основной закон государства с точки зрения таких его аспектов: 1) субъектов, уполномоченных инициировать внесение изменений в основной закон страны; 2) форм непосредственного участия граждан в процессе конституционного законотворчества; 3) органов, уполномоченных осуществлять контроль за конституционностью внесения изменений в основной закон страны; 4) вопросов, по которым не допускается внесение изменений в конституцию; 5) юридических фактов или состояний, которые препятствуют внесению изменений в основной закон страны; 6) субъектов, уполномоченных принимать решение о внесении изменений в конституцию. Автором обоснована необходимость внесения изменений в Конституцию Украины, в частности ч. 2 ст. 72, и предложена авторская редакция этой нормы.

Ключевые слова: конституционное регулирование, внесение изменений в основной закон государства, конституция, конституционный контроль, общегосударственный (республиканский) референдум, инициаторы внесения изменений в конституцию.

The purpose of this article is to determine general and distinctive features of the constitutional regulation of amending the fundamental law of the state in Ukraine and in some post-soviet countries. Based on the comparative analysis of the constitutions of Ukraine, the Republic of Belarus, the Republic of Lithuania, the Republic of Kazakhstan, Georgia and the Russian Federation, the general and distinctive features of the constitutional regulation of the procedure of amending the fundamental law of the state have been defined: 1) subjects authorized to initiate amendments in the fundamental law of the state; 2) forms of direct participation of citizens in the procedure of constitutional lawmaking; 3) bodies authorized to exercise control over the constitutionality of amending the fundamental law of the state; 4) issues on which amendments to the constitution are not allowed; 5) legal facts or conditions preventing amendments to the fundamental law of the state; 6) subjects authorized to make decisions on amending the constitution. The author has reasoned the necessity of making amendments to the Constitution of Ukraine, namely in part 2 of art. 7, and has proposed its own edition.

Key words: *constitutional regulation, amendments to the fundamental law of the state, constitution, constitutional control, nationwide (republican) referendum, initiators of amendments to the constitution.*

Вступ. Сучасний етап розвитку українського суспільства вимагає реформування різних сфер суспільного життя. Однак проведення таких реформ досить часто вимагає внесення змін до основного закону держави, що актуалізує проблему дослідження цього процесу на рівні вітчизняної правничої науки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема конституційно-правового регулювання процесу внесення змін до конституції держави не нова для юридичної науки. Вагомий внесок у її розроблення належить як фахівцям у галузі теорії права, які обґрунтували теоретичні положення щодо законодавчого процесу, його стадій та правового регулювання, так і представникам доктрини конституційного права, чий дослідження торкались питань конституційного процесу, зокрема, такого його аспекту, як внесення змін до основного закону держави.

Серед таких учених варто назвати О.Л. Копиленка, А.М. Колодія, М.П. Орзіха, Н.М. Пархоменко, В.Ф. Погорілка, А.О. Селіванова, В.О. Серьогіна, Ю.М. Тодику, В.Л. Федоренка, О.Ф. Фрицького, В.М. Шаповала, Ю.С. Шемшученка, О.І. Ющика та інших.

Водночас своєрідною прогалиною вітчизняної правової доктрини конституційного права є відсутність порівняльно-правових досліджень, присвячених конституційно-правовому регулюванню процесу внесення змін до Конституції України [1] та основних законів пострадянських держав: Конституції Республіки Білорусь [2], Конституції Литовської Республіки [3], Конституції Республіки Казахстан [4], Конституції Грузії [5], Конституції Російської Федерації [6].

Постановка завдання. Під час підготовки статті автор поставив за мету з'ясувати спільні риси й відмінності в конституційно-правовому регулюванні процесу внесення змін до Основного Закону України та конституцій окремих пострадянських країн.

Результати дослідження. З огляду на співвідношення понять «законодавчий процес» і «законодавчий конституційний процес» як філософських категорій «загального» та «особливого» акцентуємо увагу на таких аспектах порівняльного аналізу:

- 1) суб'єктах, уповноважених ініціювати внесення змін до основного закону держави;
- 2) формах безпосередньої участі громадян у процесі конституційної законотворчості;
- 3) органах, уповноважених здійснювати контроль за конституційністю внесення змін до основного закону держави;
- 4) питаннях, з яких не допускається внесення змін до конституції;
- 5) юридичних фактах або станах, які перешкоджають внесенню змін до основного закону держави;

б) суб'єктах, уповноважених ухвалювати рішення про внесення змін до конституції.

Під час вибору предмета порівняльного аналізу – конституцій України та окремих пострадянських держав – автор прагнув врахувати такі моменти: а) різноманітність форми держави (форми правління, форми державного устрою, форми державно-політичного режиму, причому не лише де-юре, а й де-факто); б) приналежність цих держав у недавньому минулому до однієї правової сім'ї – сім'ї соціалістичного права; в) схожі правові традиції у сфері законотворчості, які успадкували держави.

Загальновизнаним у теорії законотворчості є положення про те, що законодавчий процес починається із законодавчої ініціативи. Огляд текстів конституцій вищевказаних держав свідчить про те, що правом законодавчої ініціативи в більшості з них наділені такі суб'єкти права: 1) народ в особі мінімальної законодавчо визначеної кількості громадян; 2) глава держави в особі президента, який може реалізувати це право як за власною ініціативою, так і за пропозицією парламенту чи уряду; 3) парламент (чи його палати, якщо такий парламент бікамеральний) або мінімальна законодавчо визначена кількість народних обранців; 4) законодавчі представницькі органи суб'єктів федерації. На підтвердження цієї тези наведемо положення конституцій, що торкаються суб'єктів, уповноважених ініціювати внесення змін до основного закону держави.

Так, зокрема, ч. 2 ст. 72 Конституції України передбачає можливість проведення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою на вимогу не менш як 3 мільйони громадян держави, які мають право голосу, за умови, що підписи щодо призначення референдуму зібрано не менш як у двох третинах областей і не менш як по 100 тисяч підписів у кожній області. Проведення такого референдуму проголошується Президентом України (п. 6 ч. 1 ст. 106 Конституції України).

Основний Закон Литовської Республіки правом внесення до Сейму пропозицій щодо змін або доповнень конституції наділяє не менше 300 тисяч виборців (ч. 1 ст. 147 Конституції Литовської Республіки).

Основний Закон Республіки Білорусь надає можливість порушувати питання про його зміну й доповнення громадянам республіки, які володіють виборчим правом, у кількості не менше 150 тисяч (ст. 138 Конституції Республіки Білорусь).

Конституція Грузії в п. «в» ч. 1 ст. 102 уповноважує ініціювати внесення змін до Основного Закону держави не менше 200 тисяч виборців.

Загальновідомо, що представницька демократія здійснюється через такі інститути влади, як парламент і президент. Ці представницькі органи, як правило, наділяються правом законодавчої ініціативи щодо звичайних законів, а також тих законодавчих актів, якими вносяться зміни до конституції (їх досить часто називають конституційними законами).

Варто зазначити, що законопроект про внесення змін до основного закону держави може вносити не лише парламент (чи одна з його невід'ємних складових частин – палата парламенту), а й законодавчо визначена мінімальна кількість народних обранців.

Конституція України в ст. 154 передбачає, що законопроект про внесення змін до неї може бути поданий до Верховної Ради України Президентом України або не менш як третьою народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України.

Згідно зі ст. 138 Основного Закону Республіки Білорусь питання про зміну й доповнення Конституції розглядаються палатами парламенту за ініціативою Президента Республіки Білорусь.

Внести до Сейму пропозицію щодо зміни чи доповнення Конституції Литовської Республіки має право група членів Сейму в складі не менше чверті всіх членів парламенту. Такий припис закріплений у ч. 1 ст. 147 Основного Закону Литовської Республіки.

Стаття 91 Конституції Республіки Казахстан уповноважує Президента цієї держави приймати відповідне рішення за власною ініціативою або ж за пропозицією парламенту чи уряду.

За Основним Законом Грузії право ініціювати внесення змін до Конституції держави має більше половини загальної кількості членів парламенту (п. «б» ч. 1 ст. 102 Конституції Грузії).

Конституція Російської Федерації (далі – РФ) аналогічним правом наділяє не лише представницькі органи держави (Президента РФ, Раду Федерації, Державну Думу, депутат-

ські групи обох палат), а й законодавчі представницькі органи її суб'єктів. Про це свідчить положення ст. 134 Основного Закону РФ.

У контексті питання, що розглядається нами, необхідно зауважити, що Конституція РФ, на відміну від конституцій інших пострадянських держав, правом ініціювати внесення змін до Основного Закону держави наділила також безпосередньо уряд РФ (ст. 134).

Як відомо, показником ступеня розвитку демократії в пострадянських державах є її різноманітні форми прояву, що виступають засобом вирішення безпосередньо народом найбільш важливих питань суспільного й державного життя, а також буття територіальних громад. Конституції пострадянських держав здебільшого прямо передбачають або допускають (тобто не забороняють) можливість існування таких форм участі громадян у процесі конституційної законотворчості, як народна ініціатива, всенародне обговорення, референдум. На підтвердження цієї тези наведемо окремі конституційні положення, що торкаються народної законодавчої ініціативи (розглянута нами вище – В. К.), проведення всенародного обговорення законопроекту про внесення змін до конституції, а також проведення загальнодержавних (всенародних, загальнонаціональних) референдумів.

Огляд текстів конституцій держав, що розглядаються нами, свідчить про те, що в більшості з них передбачена саме необхідність проведення референдуму щодо внесення змін і доповнень до основного закону цих держав. Ця теза підтверджується відповідними конституційними положеннями:

- ч. 1 ст. 156 Основного Закону України;
- ч. ч. 2–3 ст. 140 Конституції Республіки Білорусь;
- ч. ч. 1–2 ст. 148 Основного закону Литовської Республіки;
- ч. 2 ст. 3 Конституції Республіки Казахстан;
- ч. 3 ст. 135 Основного Закону РФ.

Принагідно зазначимо, що Конституція Грузії не передбачає проведення референдуму щодо внесення змін до Основного Закону держави. Водночас вона, на відміну від конституцій інших пострадянських республік, що складають предмет порівняльного аналізу, прямо вказує на таку форму участі громадян у процесі конституційної законотворчості, як всенародне обговорення (ч. 2 ст. 103).

З огляду на особливий «статус» конституції в системі національного законодавства та джерел права вищевказаних пострадянських держав (конституція є основним джерелом права, що має найвищу юридичну силу, а інші нормативно-правові акти повинні відповідати їй) у національних правових системах більшості країн функціонують спеціалізовані органи конституційного контролю – конституційні суди. Їхня юрисдикція, як правило, поширюється на вирішення питань щодо відповідності основному закону держави правових актів органів публічної влади. Проте лише в Основному Законі України цей орган конституційного контролю уповноважений давати висновок про відповідність законопроекту про внесення змін до Конституції України вимогам ст. ст. 157 і 158 Основного Закону. Згадані конституційні норми є своєрідними запобіжниками скасування чи обмеження прав і свобод людини й громадянина, втрати незалежності та територіальної цілісності держави, а також недопущення порушень процедури внесення до неї змін і доповнень у частині умов та строків.

Зауважимо, що функцію контролю за конституційністю внесення змін до основного закону держави може здійснювати не лише спеціалізований судовий орган, а й інші органи публічної влади. Зокрема, згідно з п. 3 ст. 91 Конституції Республіки Казахстан зміни та доповнення до Основного Закону цієї держави виносяться на республіканський референдум або на розгляд Парламенту Республіки Казахстан за наявності висновку Конституційної Ради про їх відповідність вимогам, встановленим п. 2 ст. 91 Конституції цієї держави.

Функцію контролю за конституційністю внесення змін до Основного Закону РФ покладено на Конституційні Збори. Згідно із ч. 3 ст. 135 Конституції РФ Конституційні Збори або підтверджують незмінність Основного Закону держави, або ж розробляють проект нової конституції. Незважаючи на конституювання такого важливого в плані розвитку Ос-

нового Закону держави органу публічної влади, дотепер питання його організації й функціонування є прогалиною конституційного законодавства РФ.

Важливим аспектом характеристики конституційного регулювання процесу внесення змін до основного закону держави є питання, які складають своєрідне «табу» для законодавця в плані їх перегляду.

Варто зауважити, що ці питання на конституційному рівні вирішуються державами по-різному. Зокрема, Основний Закон України містить приписи, за якими під час прийняття нових законів та внесення змін до чинних не допускається звуження змісту й обсягу існуючих прав і свобод (ч. 3 ст. 22); Конституція України не може бути змінена, якщо зміни передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини й громадянина або якщо вони спрямовані на ліквідацію незалежності чи порушення територіальної цілісності України (ч. 1 ст. 157).

Конституція Республіки Казахстан передбачає, що встановлені нею незалежність держави, унітарність і територіальна цілісність республіки, форма її правління, а також основоположні принципи діяльності, закладені засновником незалежного Казахстану, першим Президентом Республіки Казахстан, і його статус є незмінними (п. 2 ст. 91).

Натомість конституції інших пострадянських держав, що складають предмет порівняльного аналізу, не обмежують суб'єктів конституційної законотворчості в предметі внесення змін до основного закону держави, а отже, допускають гіпотетичну можливість таких змін із будь-яких питань.

На рівні основного закону держав неоднозначно вирішується і питання щодо юридичних фактів або станів, які перешкоджають внесенню змін до конституції.

Як правило, до такого різновиду юридичних фактів або станів конституції пострадянських держав відносять воєнний чи надзвичайний стан (ч. 2 ст. 157 Основного Закону України, ч. 2 ст. 139 Конституції Республіки Білорусь, ч. 2 ст. 147 Конституції Литовської Республіки, ч. 4 ст. 103 Конституції Грузії). Проте Конституція Республіки Білорусь розширює це коло юридично значущих обставин строком, свідченням чого є припис ч. 2 ст. 139 зазначеного правового документа (ідеться про проміжок часу, зокрема останні шість місяців повноважень палати представників, коли не допускається внесення змін і доповнень до Конституції Парламентом Республіки Білорусь).

Основний Закон Російської Федерації, на відміну від конституцій інших пострадянських держав, що складають предмет порівняльного аналізу, не містить вказівки на юридичні факти або стани, що перешкоджають внесенню змін до Конституції цієї держави.

Центральною та найбільш важливою стадією законодавчого конституційного процесу є прийняття закону, яким вносяться зміни до конституції. Зауважимо, що в більшості пострадянських держав це повноваження, згідно з нормами основного закону, належить народу, який реалізує його шляхом референдуму, та парламенту. Такий підхід повністю узгоджується із засадами демократії та положеннями теорії поділу державної влади. Принагідно зауважимо, що в текстах чинних конституцій майже всіх пострадянських держав суб'єкт законотворчості закриває *ідею пріоритету ухвалення найбільш значущих змін до Основного Закону держави саме народом*. На підтвердження цієї тези наведемо відповідні положення конституцій пострадянських держав:

1) Основного Закону України, за яким законопроект про внесення змін до розділу I «Загальні засади», розділу III «Вибори. Референдум» і розділу XIII «Внесення змін до Конституції України» подається до Верховної Ради України Президентом України або не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України та затверджується, за умови його прийняття не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України, всеукраїнським референдумом, який призначається Президентом України (ч. 1 ст. 156);

2) Основного Закону Литовської Республіки, за яким: а) ст. 1 Конституції «Литовська держава є незалежною демократичною республікою» може бути змінена лише шляхом референдуму, якщо за це висловилося не менш як три четверті громадян Литви, які мають виборче право (ч. 1 ст. 148); б) тільки шляхом референдуму можуть змінюватись положення глави I «Литовська держава» та глави XIV «Зміна Конституції» (ч. 2 ст. 148);

3) Конституції Республіки Білорусь, за якою: а) зміни й доповнення до Основного Закону держави можуть бути проведені через референдум; рішення про зміну та доповнення Конституції шляхом референдуму вважається прийнятим, якщо за нього проголосували більшість громадян, внесених до списків для голосування (ч. 2 ст. 140); б) розділи I, II, IV, VIII Основного Закону держави можуть бути змінені тільки шляхом референдуму (ч. 3 ст. 140);

4) Основного Закону Російської Федерації, за яким: а) унеможливується перегляд Федеральними Зборами положень глав I, II і IX Конституції РФ; б) під час проведення всенародного голосування Конституція РФ вважається прийнятою, якщо за неї проголосували більше половини виборців, які брали участь у голосуванні, за умови, якщо в цьому голосуванні брали участь більше половини виборців (ч. 3 ст. 135).

Зауважимо, що Основний Закон РФ для вирішення питання про перегляд положень вищевказаних глав Конституції передбачає необхідність скликання Конституційних Зборів (ч. 2 ст. 135), які розробляють проект нової Конституції РФ та приймають її двома третинами голосів від загальної кількості їх членів (ч. 3 ст. 135).

Незважаючи на припис ч. 2 ст. 1 Конституції Грузії, за яким формою політичного устрою грузинської держави є демократична республіка, Основний Закон цієї держави не передбачив для своїх громадян можливість (або необхідність) проведення референдуму щодо внесення до нього змін.

Висновки. Таким чином, вважаємо за доцільне виокремити такі найбільш значущі спільні й відмінні риси в конституційному регулюванні процесу внесення змін до Основного Закону України та конституцій окремих пострадянських держав:

1. Для Основного Закону України та конституцій пострадянських держав, що склали предмет порівняльного аналізу, характерне наділення правом ініціювати внесення змін до конституції таких суб'єктів права: а) народу в особі мінімальної законодавчо визначеної кількості громадян; б) глави держави в особі президента, який може реалізувати це право як за власною ініціативою, так і за пропозицією парламенту чи уряду; в) парламенту (чи його палати, якщо такий парламент бікамеральний) або мінімальної законодавчо визначеної кількості народних обранців; г) законодавчих представницьких органів суб'єктів федерації. Такий підхід, принаймні де-юре, є наочним підтвердженням обраного державами шляху з утвердження демократії.

Відмінною рисою конституційно-правового регулювання процедури внесення змін до Основного Закону Російської Федерації є наділення правом ініціювати такі зміни не виборного органу публічної влади з представницькими функціями, а призначуваного органу виконавчої влади – уряду держави.

2. З позиції форм безпосередньої участі громадян у процесі конституційної законотворчості спільною рисою Основного Закону України та конституцій окремих пострадянських держав є визнання за громадянами суб'єктивного конституційного права на участь у всенародному (загальнодержавному) референдумі щодо внесення змін до основного закону держави, причому необхідність його проведення визначається імперативними нормами конституційного права.

Характерна особливість конституційного регулювання процесу внесення змін до Основного Закону Грузії виявляється в тому, що Конституція цієї держави не передбачає можливість проведення такого референдуму, проте прямо вказує на іншу форму участі громадян у процесі конституційної законотворчості – всенародне обговорення (ч. 2 ст. 103).

3. Незважаючи на функціонування в більшості пострадянських країн спеціалізованих органів конституційного контролю – конституційних судів, лише Основний Закон України уповноважив цей орган публічної влади давати висновок про відповідність законопроекту про внесення змін до Конституції України вимогам ст. ст. 157 і 158 Основного Закону нашої держави. Водночас Конституція Республіки Казахстан та Основний Закон РФ наділили цим правом ті інституції, які не належать до судової гілки влади, – Конституційну Раду в Республіці Казахстан та Конституційні Збори РФ.

4. Найбільш суттєві розбіжності конституційного регулювання виявились у тих питаннях, з яких не допускається внесення змін до основного закону держави, що, очевидно, зумовлено пріоритетом держав у виборі правових цінностей. При цьому вирізняються два підходи:

– законодавець конкретизує такі цінності та не допускає посягання на них шляхом внесення змін до основного закону. Такий підхід характерний для Конституції України (найвищою соціальною цінністю визнається людина, її життя, здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека) та Основного Закону Республіки Казахстан (найвищою цінністю є незалежність держави, унітарність, територіальна цілісність республіки, форма її правління, а також основоположні принципи діяльності республіки, закладені засновником незалежного Казахстану, першим Президентом Республіки Казахстан, та його статус, що є незмінними);

– законодавець не обмежує суб'єктів конституційної законотворчості в предметі внесення змін до основного закону держави, а отже, допускає гіпотетичну можливість внесення таких змін із будь-яких питань. Цей підхід характерний для Конституції Республіки Білорусь, Основного Закону Литовської Республіки, Конституції Грузії та Основного Закону РФ.

5. До правоперешкоджаючих юридичних фактів або станів для розвитку конституційно-правових відносин, у межах яких відбувається внесення змін до основного закону держави, Конституція України та конституції окремих пострадянських держав (Республіки Білорусь, Литовської Республіки, Грузії), як правило, відносять воєнний або надзвичайний стан.

Водночас Основний Закон Республіки Казахстан і Конституція РФ не містять вказівки на юридично значущі обставини, що перешкоджають внесенню до них змін.

6. Характерною особливістю конституційного регулювання процесу внесення змін до основного закону держави в пострадянських країнах є закладена суб'єктом законотворчості ідея пріоритету ухвалення найбільш значущих змін до конституції саме народом. Виняток складає лише Конституція Грузії, норми якої відповідними повноваженнями наділили парламент цієї держави.

З огляду на складну демографічну ситуацію, яка склалась в Україні впродовж останніх двох десятиріч через перевищення смертності над народжуваністю, що призвело до скорочення чисельності населення в державі, а також наявну тенденцію до її погіршення через виїзд за кордон значної кількості працездатного населення, у тому числі й на постійне місце проживання, пропонуємо внести зміни до ч. 2 ст. 72 Конституції України та викласти її в такій редакції: «Всеукраїнський референдум проголошується за народною ініціативою на вимогу не менш як 2 мільйонів громадян України, які мають право голосу, за умови, що підписи щодо призначення референдуму зібрано не менш як у двох третинах областей і не менш як по 50 тисяч підписів у кожній області». Запропоновані зміни до Основного Закону України дадуть можливість громадянам впливати на долю країни та власну долю не лише опосередковано, через інститути представницької демократії (переважно Президента України, про що свідчить наявний досвід внесення змін до Конституції України), а й безпосередньо.

Список використаних джерел:

1. Конституція України: чинне законодавство зі змінами та доповненнями станом на 30 вересня 2016 р. – К. : Паливода А.В., 2016. – 76 с.
2. Конституция Республики Беларусь [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravo.by/pravovaya-informatsiya/normativnye-dokumenty/konstitutsiya-respubliki-belarus/>.
3. Конституція Литовської Республіки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://lib.rada.gov.ua/LibRada/static/LIBRARY/catalog/law/lit_konst1.htm.
4. Конституция Республики Казахстан [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.constitution.kz>.
5. Конституция Грузии [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://matsne.gov.ge/ru/document/view/30346>.
6. Конституция Российской Федерации [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://constrf.ru>.

